

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАНУ

АНДРІЙ ГОРБАЧИК,

кандидат фізико-математичних наук, декан факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ТЕТЯНА ЛЮБИВА,

магістр соціології, аспірантка Інституту соціології НАНУ

НАТАЛІЯ ПАНІНА,

доктор соціологічних наук

ВІКТОРІЯ СЕРЕДА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Львівського національного університету ім. І.Франка

КСЕНІЯ УРСУЛЕНКО,

магістр соціології, соціолог Інституту соціології НАНУ

**Суб'єктивна надійність:
теорія і метод вимірювання (ISN)**

Abstract

The paper provides a substantiation of the new procedure named 'The Index of Subjective Reliability' (ISR). The authors examine various aspects concerning respon-

dents' self-estimation of their own reliability revealed in the responses to single questions, sets of questions and to the questionnaire as a whole. The results of questionnaire testing and evaluation in pilot and large-scale studies are also presented.

Соціологи давно розділилися на два опозиційні табори. Одні вклоняються дискурсу і наративу, сподіваючись у власній уяві й вільному польоті думки інших людей відшукати “чарівний ключик” до розуміння соціальної реальності. Інші сповнені квантофренії й палкого бажання перевірити алгеброю гармонію суспільного устрою. І в тих, і в інших цілком достатньо аргументів для обґрунтування неспроможності опонентів. Але якщо “якісних соціологів” жодна критика не лякає за визначенням, оскільки вони, слідом за Протагором, мірилом усіх речей визнають не число, а людину, то для тих, хто намагається що-небудь правильно виміряти в індивідуальній і масовій свідомості, закиди щодо неадекватності вимірювань є вельми дошкульними. От і намагаються фахівці з методології й методів емпіричних досліджень виявити нові можливості обґрунтування достовірності соціологічної інформації, поданої в кількісній формі. Поява кореляційного, факторного і дисперсійного аналізу, доповнена математичним апаратом, необхідним для чіткого визначення помилок вибіркового дослідження, здавалося б, дала змогу забезпечити достатню надійність психологічних і соціальних вимірювань, здійснюваних на підставі шкальних оцінок, отриманих у результаті застосування різного роду опитувальних процедур. І якби надійність визначалася тільки характеристиками шкал, то традиційного “джентльменського набору” показників надійності, які характеризують відтворюваність і узгодженість даних, було б цілком достатньо для визнання тієї чи тієї кількісної міри надійності вимірювання. Однак цілком стали й узгоджені дані, отримувані на підставі запитань, “очевидна валідність” яких особливих підозр не викликає, нерідко виявляються дуже далекими від тієї соціальної реальності, що її має намір вивчити дослідник.

Це багато в чому пов'язане із ненадійністю самої людини як інструмента вимірювання власних соціальних якостей і психологічних станів. Яскравий приклад такого стибу “ненадійності” наводить Г. Батигін на матеріалах проведеного ним опитування студентів, яким ставили два запитання: “Чи часто Ви вчиняєте аморальні вчинки?” і “Чи часто Вам доводиться стикатися з аморальними вчинками?”. У першому випадку варіант відповіді “часто” обрали 3% опитаних, у другому — 93% [1, с. 114–115]. Аналогічний результат був отриманий у дослідженні Є. Головахи та О. Кроніка, які запитували молодих людей про те, яких людських якостей бракує їм особисто і тим людям, котрі їх оточують. Виявилось, що собі насамперед бракує твердості, рішучості й впевненості, а іншим — м'якості, доброти й чесності [2, с. 108–111]. Річ тут, звісно, в тому, що запитання, пов'язані із самооцінкою моральності, є ненадійними внаслідок особливої сенситивності їх. Проте сенситивністю запитань не вичерпується список причин, через які людина як інструмент “самовимірювання” виявляється ненадійною. Хоч би яким надійним сам по собі був “технічний” інструментарій опитування (окреме за-

питання чи адитивна шкала), дані дослідження можуть виявитися недостовірними у зв'язку з особистісними особливостями, емоційним і фізичним станом респондента. Крім того, дуже часто ненадійність інструментарію визначається і соціальним середовищем, в якому здійснюється вимірювання. Абсолютно надійна шкала, розроблена в одних соціокультурних умовах, може виявитися ненадійною стосовно людей, соціалізованих в умовах іншої культури. Приміром, деякі пункти шкали Богардуса виявилися неприйнятними для багатьох респондентів в Україні, через що знадобилася її спеціальна адаптація для нових соціокультурних умов [3].

Завданням цієї статті не є розгляд усієї сукупності чинників надійності. *Наше завдання обмежується викладом результатів розроблення методу вимірювання “суб’єктивної надійності” на підставі самооцінки респондентами власної надійності як учасників опитування. Розв’язання цього завдання вимагало:*

- аналізу поняття “надійність” у шерезі категорій, що висвітлюють різні аспекти забезпечення якості й достовірності соціологічної інформації,
- обґрунтування нової категорії “суб’єктивна надійність”,
- операціоналізації показників, що характеризують окремі складові суб’єктивної надійності,
- побудови адитивної шкали для вимірювання індексу суб’єктивної надійності (ІСН) та його апробації у пілотажних і масових опитуваннях.

Про категорію “надійність” у соціології

Категорія надійності застосовно до вимірювальних процедур, пов’язаних з отриманням соціологічної інформації, використовується в різних контекстах. З-поміж багатьох визначень надійності, що їх можна зустріти у методичній літературі, найлаконічніше належить П.Алрек і Р.Сетлу, які характеризують надійність як “свободу від випадкових помилок” (на відміну від валідності як “свободи і від випадкових, і від систематичних зміщень даних соціального дослідження” [4, с. 64]). За такого розуміння надійності, прийнятого в західній методичній літературі, неодмінно впливає висновок, якого дійшли Дж.Мангейм і Р.Річ: “Якщо у попередніх дослідженнях вимірювання було переконливо валідизоване, ми можемо використовувати його, не переймаючись з приводу його надійності” [5, с. 111–112]. Цю позицію обстоює й російський методолог І.Дев’ятко, наголошуючи, що “ненадійний тест не може бути валідним, а валідний тест завжди надійний” [6, с. 172]. Але якщо можна за всіма правилами валідизувати методику вимірювання і при цьому не хвилюватися про надійність, то навіщо взагалі потрібна надійність як така? Залишається лише одне допущення: якщо вже не можна довести валідність вимірювання, то як мінімум доведемо, що формально воно є цілком надійним, хоча й невідомо, що, власне, вимірюється. Звертаючись до популярної серед фахівців із соціальних вимірювань аналогії зі сфери “точних наук”, можна поставити резонне запитання — навіщо потрібна точна лінійка, призначена для вимірювання довжини, якщо ми намагаємося

виміряти нею температуру? Іншими словами, навіщо потрібно визначати міру надійності, якщо без доведення валідності вона нічого не означає в плані отримання достовірної соціальної інформації, а після адекватної валідації вона вже просто не потрібна?

Відповісти на ці наївні запитання можна, якщо тлумачити надійність вимірювання дещо ширше, ніж показники сталості й відтворюваності даних. Тим паче, що цінність цих показників саме в соціальних вимірюваннях вельми проблематична. Відомі способи перевірки двох основних складових надійності — *відтворюваності* (кореляція між результатами повторних вимірювань) та *узгодженості* (інтеркореляція для окремих індикаторів адитивного індексу) — дуже чутливі. Звернімося до першого різновиду надійності, пов'язаного з характеристикою сталості даних у часі. “Серед експертів загальноприйнятою є думка, — наголошує автор фундаментального посібника з дизайну емпіричних соціальних досліджень Д. Мілер, — що тест-ретестовий індекс є найліпшим вимірюванням надійності” [7, с. 580].

Цілком можна погодитися, що для багатьох психологічних вимірювань, що характеризують особистісні якості індивіда і його фундаментальні установки, сталість даних у часі — справді свідчення надійності вимірювання. Але вже для вимірювання психологічних станів, які, за визначенням, мінливі й чутливі до ситуацій вимірювання, тест-ретестова сталість — радше показник нечутливості інструментарію, ніж його надійності. І тим паче, сталість може виявитися недоречною в тих випадках, коли йдеться про динамічні думки, соціальні оцінки й преференції, що їх, як правило, вивчають соціологи у масових опитуваннях. Що стосується “надійності-узгодженості”, то цей показник, незалежно від вибору конкретної статистичної процедури (розщеплення чи кореляція окремих ознак із адитивним індексом), має прямий стосунок до валідності вимірювання (так звана “конвергентна” валідність), оскільки кореляції в цьому разі свідчать про те, що окремі ознаки вимірюють, хоча й у різних ракурсах, але те саме явище. Той-таки Мілер не вважає узгодженість (гомогенність) ознакою надійності, вирізняючи її як окремий критерій оцінки шкали, призначеної для соціального вимірювання.

Але й розширювальні тлумачення надійності вносять додаткову плутанину в поняттєвий апарат, пов'язаний з оцінюванням якості соціологічної інформації. Так, у “Робочій книзі соціолога”, котра за радянських часів мала стати настільною книгою соціолога-емпірика, як складові “надійного вимірювання” розглядалися не лише сталість інформації, а й її “правильність” та “обґрунтованість”, а до завдання визначення надійності включалася процедура виявлення систематичних помилок. Власне, обґрунтування валідності розглядалося як окремий випадок доказу надійності вимірювання [8, с. 233–235]. Таке розуміння категорії “надійність” у радянській соціології пов'язане з працями Г. Саганенка і В. Воловича [9; 10]. Аналогічної позиції дотримується і провідний український методолог В. Паніотто, який у “Соціологічному довіднику” визначає валідність як одну зі складових надійності соціологічної інформації [11, с. 195].

Взаємовиключні підходи до визначення змісту категорій надійності й валідності багато в чому зумовлюють і непевність у розумінні того, що, влас-

не, має бути надійним — процедура вимірювання, вимірювальний інструмент (шкала) чи дані, отримані в результаті вимірювання. У методичній літературі й довідниках можна натрапити або на всі три варіанти використання терміна “надійність”, або на акцентування уваги на одному-двох із них. Назагал неоднозначність розуміння категорії “надійність” має давню традицію. Ще у середині минулого століття Р.Мертон, закликаючи європейських соціологів більше уваги приділяти надійності, використовував цей термін стосовно і дослідницького процесу, і аналізу даних [12, с. 449–453]. Сучасні автори деяких популярних соціологічних словників визначають надійність як категорію, що характеризує і зібрані дані, і інструмент, і процедуру вимірювання [13, с. 413; 14, с. 562], тоді як в інших словниках останніх років ідеться тільки про надійність інструментарію (тесту, шкали тощо) [15, с. 258; 16, с. 356].

Що стосується російськомовної літератури, то її автори роблять свій внесок у термінологічну плутанину, чомусь перекладаючи термін “reliability” як “достовірність” [17, с. 106]. У результаті визначення надійності в російському перекладі словника Д.Джері та Дж.Джері набуває вже зовсім незбагненого характеру: “Достовірність (reliability) — надійність зібраних даних або випробування чи оцінювання збирання їх” [18, с. 194]. Словесна еквілібристика, що не відповідає правилам російської мови, у даному разі навдивовижу чітко відбиває усталену ситуацію щодо визначення надійності у вітчизняній методичній літературі.

Про цю ситуацію писав В.Ядов: “У радянській літературі немає однастайності в тлумаченні терміна “надійність” стосовно соціологічної інформації. Головна причина полягає в тому, що одні автори тлумачать надійність надто широко як якість усього дослідження і, відтак, його результатів, а інші, навпаки, ототожнюють надійність із тим чи тим способом її виявлення (наприклад, зі сталістю даних, адекватністю їх цілям дослідження тощо) ... у строгому смислі слова поняття надійності вимірювання правомірно відносити саме до інструменту, яким здійснюється вимірювання, а не до самих вимірюваних даних. Стосовно даних, як і стосовно підсумкових висновків із дослідження, правильніше говорити, що вони достовірні (або відносно достовірні)” [19, с. 76]. Навряд чи є підстави не погодитися з провідним методологом Росії в тому, що потрібно розрізнити категорії достовірності даних і надійності інструменту вимірювання. Така позиція дає змогу принаймні чітко відокремити надійність від валідності й достовірності в такий спосіб: *інструмент вимірювання (окремий індикатор, адитивна шкала, тест тощо) має бути надійним, процедура вимірювання (на всіх етапах, включно з розробленням інструментарію) — валідною, отримані дані — достовірними.*

До обґрунтування поняття “суб’єктивна надійність”

Утім, і за такого розуміння співвідношення категорій достовірності, валідності й надійності залишається відкритим питання про самостійне значення надійності, оскільки створювати надійні інструменти для необґрунтованих вимірювань не лише немає сенсу, а й, по-своєму, шкідливо (значні сили і засоби з обґрунтування надійності можуть бути витрачені на отри-

мання недостовірних даних). Не випадково автори фундаментального посібника з вимірювання соціальних установок, Дж.Робінсон і Ф.Шейвер називають надійність одним із найбільш двозначних (невизначених) термінів психометрики [20, с. 10]. Багато в чому це відбувається через те, що інструментарій вимірювання в соціальних дослідженнях, як правило, зводиться суто до технічного засобу вимірювання — шкали, тоді як і сама людина, яка фіксує на цій шкалі свої думки й оцінки, — це теж інструмент вимірювання, хоча й дуже специфічний.

Не можна сказати, що про це взагалі ніхто не пише. Є праці, в яких це питання спеціально розглядається. “У соціологічному або психологічному вимірюванні, — наголошує С.Д.Хайтун, — людина використовується як “прилад” безпосередньо, виступаючи тут респондентом чи експертом” [21, с. 23]. Через людську природу приладу в соціальному вимірюванні, на його думку, виникає слабка відтворюваність результатів вимірювання значень індикатора. Звідси й численні проблеми з об'єктивними показниками сталості й узгодженості даних. Але “людські вади”, під кутом зору надійності вимірювання, почасти можуть компенсуватися за рахунок унікальної здатності людини виступати в ролі суб'єкта оцінювання власної надійності. І в тому разі, якщо суб'єктивні оцінки підтвердять об'єктивні показники надійності, з'являються додаткові підстави стверджувати, що вимірювання здійснюється “надійним інструментарієм”. Такий підхід до розуміння й вимірювання надійності вимагає створення методичної процедури, яка б давала змогу респондентові різнобічно оцінювати свою надійність у перебігу інтерв'ювання. Звісно, для соціолога, зорієнтованого насамперед на вибіркові дослідження, питання про надійність респондента може здатися “зайвою проблемою”, з огляду на те, що хоч яким “надійним” буде потенційний респондент, він повинен мати, за можливості, рівну ймовірність потрапляння до вибірки із “найненадійнішим”. Однак необхідність вимірювання “суб'єктивної надійності” зумовлена, ясна річ, не перспективою добору “потрібних” респондентів, а можливістю створення й коригування запитань, шкал і тестів, що дають змогу якомога більшій кількості людей відчувати в ролі респондентів власну надійність.

Відомо, що на достовірність соціологічної інформації, отримуваної опитувальними методами, істотно впливають чинники, що залежать від респондента: його щирість, зацікавленість, знання, готовність до співпраці, правильність розуміння поставлених запитань, здатність зосередитися на виконанні завдання, абстрагуватися від перешкод і впливу людей довкола нього. Розроблено також низку методичних процедур, що вможливають виявлення окремих показників “міри надійності” людини в тому випадку, коли вона виступає в ролі респондента.

Традиція з'ясування міри компетентності респондента щодо теми дослідження сягає 1950-х років, коли була розроблена так звана лійка Гелапа. У подальшому використання запитань-фільтрів для визначення “надійності” респондента як “приладу”, здатного продукувати сформовану думку, а не спонтанну реакцію на форму й ситуацію опитування, стало поширеною практикою в роботі провідних опитувальних служб і академічних центрів [22, с. 42].

Особливу увагу в методичній літературі приділено використанню *контрольних запитань*, які “у зміненому формулюванні, що маскує їхній істинний смисл, спрямовані на перевірку щирості респондента” [23, с. 85]. Рівень щирості відповідей респондента вивчають на основі *аналізу відсутніх відповідей* на запитання анкети [24] або шляхом експертних оцінок [25]. Останній метод передбачає оцінювання інтерв'юєрами за спеціальними шкалами реакцій респондента на запитання анкети — його свободи або напруженості під час відповіді на ці запитання, його зацікавленості темою інтерв'ю, його ставлення до ситуації опитування тощо. Експертні методи застосовують для визначення не лише щирості, а й міри зацікавленості респондентів, їхньої самостійності (незалежності від підказок інтерв'юєра) [26, с. 98–99]. Іноді використовують метод комбінованої перевірки респондента “на компетентність”, коли експертні оцінки інтерв'юєрів зіставляють із самооцінками респондентів [27, с. 630].

Наявність знань, необхідних для відповіді на запитання інтерв'ю, визначається не лише запитаннями-фільтрами, а й опосередковано — на підставі аналізу відмов відповідати на запитання і вибору варіантів “важко відповісти”, “не знаю”, “не цікавлюся”. Прикладом може слугувати обчислюваний для кожного респондента як кількість його відповідей на запитання анкети “*opinion index*”, який корелює із рівнем освіти респондента [28, с. 388].

Інша стратегія перевірки “надійності” респондента — так звані “*запитання про запитання*”. Запитання про запитання соціологи використовують для оцінювання щирості, сталості, адекватності відповідей респондента, сенситивності запитань, стомлюваності респондентів у процесі інтерв'ю тощо. Прикладом може слугувати дослідження, в перебігу якого респондентам пропонували повторно відповісти на низку запитань за 2–3 тижні після інтерв'ювання. Уперше їх просили дати максимально щирі відповіді (“для себе”), а вдруге — відповісти так, ніби вони не впевнені в конфіденційності опитування і не довіряють інтерв'юєрові [29, с. 93]. Особливо популярними “запитання про запитання” є в тих випадках, коли вивчаються особливості сприйняття респондентом сенситивних запитань, що стосуються тем, здатних викликати ніяковість і негативні реакції [30, с. 224].

Л. Шарп і Дж. Френкель використовували спеціальний блок запитань, щоб визначити, наскільки щорічне дослідження домогосподарств (Annual Housing Survey), що проводиться методом інтерв'ю, стомлює респондентів і є для них обтяжливим. Для цього було вирішено два типи індикаторів стомлюваності (незацікавленості, напруженості) респондентів: *об'єктивні*, що фіксувалися інтерв'юєром (кількість перерваних з ініціативи респондента інтерв'ю, кількість відмов відповідати, вибір варіанта відповіді “не знаю” тощо), і *суб'єктивні*, які, власне, і є запитаннями до респондентів про опитувальник та інтерв'ю загалом. На підставі суб'єктивних індикаторів визначали інтерес респондентів до інтерв'ю, легкість заповнення опитувальника, задоволеність від інтерв'ю, важливість інтерв'ю тощо [31, с. 43]. Ч. Ф. Кенел і М. Аксельрод вивчали реакції респондентів на інтерв'ю з огляду на точність, правильність повідомлюваної інформації. Дослідження було організоване у такий спосіб, що після проведення звичайного опитування кожному рес-

пондентові надсилали листа, що містив 10 запитань, які стосувалися його реакції на бесіду з інтерв'юєром. Серед цих запитань були й такі: “Наскільки цікавим для Вас було інтерв'ю?”, “Хотіли б Ви ще раз взяти участь в інтерв'ю?”, “Чи були в анкеті запитання, які, на Вашу думку, є надто особистими?” тощо [32].

Одна із суттєвих проблем, яка опосередковано пов'язана з надійністю, полягає в необхідності генералізувати у формулюванні запитань індивідуальний досвід окремих респондентів до досвіду більших соціальних груп та його надмірному узагальненні. Відповідно, часто не враховується або зовсім втрачається досвід тих маргіналізованих індивідів/груп, чиє існування залишається “непоміченим” на тлі макросоціальних процесів та офіційних ідеологій, оскільки їхній життєвий світ вважається або неважливим, або “недосяжним” у плані можливості його дослідження. Вміння почути голос маргіналізованої групи (наприклад етнічних чи релігійних меншин) вимагає від дослідника та інтерв'юєра додаткових зусиль і навичок, адже досвід цих респондентів важко вписати в узагальнену термінологію або формалізований перелік відповідей. Процес дослідження досвіду маргіналізованих груп включає добір таких стратегій “слухання” (тобто відповідної поведінки інтерв'юєра, методів інтерв'ювання, формулювання запитань), які дають змогу “почути” відповідь тих, хто був позбавлений голосу, хто змушений розповідати про свій досвід “мовою” домінуючої групи, якою він не завжди володіє або в якій відсутні засоби, щоби бодай якимось артикулювати замовчуваний досвід. Таке дослідження включає також аналіз тих рамок, що їх накидає дослідник через конструювання предмета обговорення, та врахування труднощів, які при цьому можуть виникати, а також передбачає узгодження моделей пояснення, що застосовуються інтерв'юєром і респондентом. Виходячи з цього, в опитуванні слід передбачити можливість для респондентів повідомити про проблеми, з якими вони стикаються, відповідаючи на запитання. Такою стратегією може бути тест суб'єктивної надійності, здатний не тільки фіксувати формальну “ненадійність” респондента (або певної категорії респондентів), а й загострювати увагу дослідника на проблемах, що призводять до недостатньої надійності відповідей представників певних маргінальних груп.

Навіть якщо дослідникові вдається “почути” й зафіксувати досвід маргіналізованої групи, постає проблема його “перекладу” мовою наукової спільноти через опрацювання результатів дослідження, включно з кодуванням, моделюванням, аналізом та “монтуванням” результатів у дослідницький текст, до того ж з огляду на “прочитання” текстів аудиторією. На думку Р.Гена, важливими передумовами достовірності отриманих відповідей мають бути: 1) використання саме таких запитань, у яких будь-який пересічний респондент є компетентним; 2) відповідний інструментарій, який додатково дає змогу визначати та фіксувати варіації між окремими респондентами у кожному запитанні [33].

Інша проблема, пов'язана із суб'єктивними факторами надійності, — нездатність респондента правильно відповісти на запитання. Наприклад, коли важко оцінити явище, про яке запитують, або в ситуації, коли людина вияв-

ляється некомпетентною і не хоче цього показати. Рівень сприйняття та рефлексії респондента, його соціокультурна компетентність також можуть впливати на вміння і можливості щодо формулювання відповіді належним чином. Наприклад, американський соціолог Ф.Блюмстейн виявив зв'язок між імовірністю збігу моральної оцінки певної діяльності та стереотипним приписуванням цих дій окремим акторам [34]. Його гіпотеза, яку він згодом підтверджує, полягає в тому, що неморальна поведінка “доброї” людини отримує більш негативну оцінку, ніж неморальна поведінка “злої”, і навпаки. Отже, оцінювання тієї самої поведінки різних акторів чи соціальних груп може давати істотні розбіжності у відповідях.

Ще одна процедурна проблема, яка також може впливати на надійність, а відповідно має враховуватися дослідниками, — це мотивація респондентів до участі в опитуванні. Як вважає Р.Ген, опитування є успішним, якщо учасник є щиро зацікавленим. Дослідник повинен враховувати різні мотиви участі респондентів у дослідженні, які можуть впливати на їхні відповіді [33]. Р.Ген висловлює пропозицію замінити стандартну анкету записаними інтерв'ю-анкетуваннями у формі простої розмови. Він закликає дослідників приділяти більше уваги “антропології комунікації” й під час опитування застосовувати техніку “думання вголос над відповіддю”. На його думку, такий метод допомагає дослідникам виявляти труднощі, які виникають у процесі розуміння запитання та пошуку відповідей респондентами. Натомість тут постає проблема способів фіксації таких роздумів респондента, їх опрацювання та подальшого врахування у процесі аналізу відповідей.

Іншу стратегію пропонує М.Літвін. У своїй книзі “Як вимірювати валідність та надійність соціологічних опитувань?” він описує методику Шумана [35, с. 44], яка полягає у використанні уточнювальних відкритих запитань-продовжень (*open follow-ups*) у рандомізованих зондажах (інтерв'юєр випадково вибирає запитання). Або дослідник сам визначає запитання або певні категорії респондентів, щодо яких мають ставитися уточнювальні запитання-продовження, як, наприклад:

- Чи могли б Ви розповісти мені трохи більше, що саме Ви мали на увазі?
- Чи могли б Ви розповісти мені трохи більше, про що саме Ви думали?
- Можете навести приклад?

Такий зондаж дає змогу знайти “проблемні місця” у відповідях респондентів і визначити групу людей, для яких запитання було не цілком зрозумілим, істотно допомогти соціологові в процесі опрацювання даних та інтерпретації отриманих відповідей.

Важливим для нашої роботи висновком із зазначених вище праць є те, що будь-яке соціологічне дослідження будується на процесі постійної взаємодії та комунікації між соціологом, з одного боку, і, з іншого — індивідами/групами, що потрапляють у фокус його дослідницьких зацікавлень. Навіть на етапі підготовки дослідницького інструментарію соціолог змушений постійно “зв'язати” свою теоретико-методологічну схему вимірювання явища, яке планується дослідити, із суб'єктивним світом його респондентів. Такого кшталту уявний діалог із майбутніми респондентами допомагає зробити інструментарій доступнішим, що, своєю чергою, впливає на

точність вимірювання соціального явища. Однак уже на етапі оцінювання надійності респонденти та їхня думка часто “випадають” із поля зору дослідника, вони позбавляються “голосу”. Через цю прогалину виникає необхідність у запровадженні ще одного додаткового критерію оцінювання надійності — врахуванні думки самого респондента, його суб'єктивного сприйняття об'єктивних явищ, доповненому вмінням соціолога перекласти це сприйняття мовою соціологічної методики, яка й має забезпечити те, що ми називаємо “суб'єктивною надійністю”.

Підбиваючи підсумки аналізу методичної літератури, можна стверджувати, що в працях, які фіксують окремі оцінки респондентів з питань, пов'язаних з інтерв'ю, вагоме місце посідає метод “самооцінки надійності”, коли респондент визначає міру власної компетентності, зацікавленості й готовності до співпраці із соціологами. Але дотепер немає методики, яка б давала змогу отримувати інтегральну оцінку того феномена, що його ми пропонуємо називати “суб'єктивною надійністю”, розуміючи її як інтегральне оцінювання респондентом самого себе як надійного джерела соціальної інформації.

Аналіз методичної літератури й узагальнення багаторічного досвіду проведення масових опитувань дає змогу виокремити в концепті суб'єктивної надійності такі компоненти, що підлягають самооцінюванню: (1) *зрозумілість* інструменту опитування або його частини; (2) *достатність знань* для відповіді на запитання чи блок запитань; (3) *інтерес* до теми опитування; (4) *впевненість у виборі* найліпшого варіанта відповіді на поставлені запитання; (5) *сталість* власної думки; (6) *незалежність* думки; (7) можливість *щиро відповідати на поставлені запитання*. При цьому передбачається, що вимірювання концепту суб'єктивної надійності може будуватися на самооцінках, що стосуються окремих запитань, блоків запитань або опитувальника загалом.

Можливість побудови адитивного індексу суб'єктивної надійності, що інтегрує перелічені вище індикатори, ґрунтується на тому, що окремі аспекти ставлення до виконання того чи того завдання (а інтерв'ю, власне, є добровільним виконанням респондентом завдання інтерв'юєра), як правило, узгоджені тією мірою, якою існує узгодженість виявів особистості в її ставленні до виконуваної справи. Ми виходили з такого припущення: якщо людина виявляє, наприклад, щиро сумлінне ставлення до справи, то вона завжди знайде в ній певний інтерес, намагатиметься мобілізувати свої знання і навички, виявити певну незалежність суджень, зосередитися на виконанні завдання таким чином, щоб бути впевненою у своїх відповідях у даний момент і в разі можливого повторного тестування. Саме така гіпотеза була закладена в процедуру побудови адитивного індексу суб'єктивної надійності (ІСН), котра спершу перевірялася в перебігу пілотажного опитування цільової групи зі 100 респондентів із різним рівнем освіти — від початкової до вищої, із рівним ставем і пропорційним населенню віковим складом. Для пілотажу були відібрані два змістовні запитання, що стосуються самоідентифікації та геополітичних оцінок, а також розроблено шкалу для фіксації окремих аспектів суб'єктивної надійності застосовно до обох запитань (див. Додаток 1). До інструментарію пілотажного опитування також

було включено “шкалу брехні” (L-шкалу) з опитувальника ММРІ. Передбачалося, що відсутність значимої кореляції між показниками “шкали брехні” та індексом суб’єктивної надійності може свідчити про те, що “суб’єктивна надійність” є специфічним показником, який характеризує не схильність респондента до демонстрації тієї чи тієї міри “соціальної бажаності” відповідей, а його здатність адекватно оцінювати свою надійність як респондента.

Результати пілотажного опитування показали, що коефіцієнт надійності α Кронбаха для адитивного індексу дорівнює близько 0,8, що свідчило про можливість побудови інтегрального індексу. Апробація різноманітних модифікацій методики вимірювання ІСН здійснювалася у 2006–2007 роках у рамках проведених Інститутом соціології НАН України та Центром соціальних і політичних досліджень “СОЦІС” опитувань громадської думки населення України “Омнібус–2006” і “Омнібус–2007”. У цих дослідженнях була використана багатоступенева випадкова вибірка із квотним добором респондентів на останньому кроці, яка репрезентує доросле населення України (віком від 18 років) за статтю, віком та рівнем освіти. Обсяг вибіркової сукупності в кожному опитуванні становив 1800 осіб.

Побудова і статистичний аналіз індексу суб’єктивної надійності (ІСН)

До анкети дослідження 2006 року був включений блок запитань, які стосуються оцінки респондентами свого сприйняття двох доволі різних змістових запитань, використаних у пілотажному дослідженні. З метою вимірювання суб’єктивної надійності для кожного з цих двох змістових індикаторів респондентам було запропоновано відповісти на сім запитань методики. На підставі відповідей респондентів на ці сім запитань (див. Додаток 1) було створено два блоки дихотомічних змінних. Один блок вимірював компоненти суб’єктивної надійності для запитання про самоідентифікацію, а другий — для запитання про зовнішньополітичні орієнтації. Обидва блоки виявилися достатньо внутрішньо узгодженими, щоб можна було побудувати відповідні адитивні індекси (за сумою дихотомічних змінних із відповідного блоку). Обидва блоки характеризуються однаковим значенням коефіцієнта надійності α Кронбаха: $\alpha = 0,79$. Це значення досить високе, щоб можна було, по-перше, говорити про концепт суб’єктивної надійності стосовно кожного із двох змістових запитань і, по-друге, вимірювати ці концепти відповідними адитивними індексами. Цікаво, що показник надійності (α Кронбаха) є однаковим для обох інструментів вимірювання, незважаючи на те, що запитання, для яких вимірюється ІСН, істотно різняться за низкою параметрів (предмет, якого стосується запитання; кількість варіантів відповіді; складність тощо). Цікаво й те, що обидва адитивні індекси (ІСН₁ — показник для запитання про самоідентифікацію та ІСН₂ — показник для запитання про зовнішньополітичні орієнтації) високо корелюють між собою (коефіцієнт кореляції Пірсона $r = 0,80$). Така висока кореляція дає підстави говорити про концепт суб’єктивної надійності респондента як не пов’язаний із певним конкретним запитанням з інструментарію дослідження.

Методика є такою, що кожне оцінне запитання стосується і запитання про самоідентифікацію, і запитання про зовнішньополітичні орієнтації. Аналіз розподілів цих оцінок показує, що переважна більшість респондентів (від 90% до 98%) однаково оцінили обидва запитання. Наприклад, 91,5% респондентів однаково оцінили зрозумілість смислу обох змістових запитань, 93% — достатність своїх знань для відповіді на обидва запитання, 93% — свій інтерес до обох запитань. Те, що респондент певною мірою “одночасно” (у межах однієї відповіді) оцінює одразу два запитання, може також бути підґрунтям для визначення кореляції оцінок, тому важливо подивитися, якою мірою корелюють оцінки запитань чи блоків запитань, що за змістом мало пов'язані між собою і “не стикаються” в анкеті.

До анкети опитування 2006 року теж був включений блок запитань про ставлення респондента до НАТО, а також запитання для самооцінки респондентом власної надійності, в яких використовувалася п'ятибальна шкала, подібна до шкали Лайкерта (формулювання запитань див. у Додатку 2). Самооцінки надійності вможливили визначення значення ІСН для блоку пов'язаних за змістом запитань. Дані самооцінок виявилися достатньо високо узгодженими між собою (коефіцієнт надійності α Кронбаха досить високий, $\alpha = 0,78$), що дає змогу обчислити адитивний індекс суб'єктивної надійності для змістового блоку запитань про ставлення до НАТО загалом — ІСН₃. Показник ІСН₃ достатньо високо корелює із побудованими раніше показниками ІСН₁ ($r_{13} = 0,54$) та ІСН₂ ($r_{23} = 0,57$), але істотно менше, ніж корелюють між собою ІСН₁ та ІСН₂ (див. вище). Як видно звідси, збільшення “відстані” між запитаннями в анкеті справді негативно впливає на кореляцію ІСН для цих запитань. З урахуванням того, що кореляція між показниками ІСН для різних запитань не є абсолютною навіть для запитань, розташованих поруч, це дає підстави зробити попередній висновок, що ІСН характеризує не лише респондента, а й певні властивості інструменту опитування (іншими словами, значення ІСН залежить не тільки від респондента, а й від інструменту опитування).

Ми розглянули також зв'язок між ІСН і відмовою респондентів давати конкретні відповіді. Свідченням такого бажання уникнути відповіді виступає вибір варіанта “важко сказати”. Логічно припустити, що така невизначеність відповіді пов'язана з невисокою суб'єктивною надійністю.

У запитання про зовнішньополітичні орієнтації був включений варіант відповіді “важко сказати”, який обрали майже 11% респондентів. Як показують результати однофакторного дисперсійного аналізу, в групі респондентів, які обрали цей варіант відповіді (і таким чином, власне, ухилилися від конкретної відповіді), середній показник суб'єктивної надійності для цього запитання ІСН₂ істотно нижчий, ніж в інших групах (див. табл. 1). При цьому між усіма групами респондентів, які обрали інші варіанти відповіді на це запитання, значимих відмінностей середнього значення індексу суб'єктивної надійності немає (виняток становлять лише групи прихильників розширення зв'язків із СНД і прихильників зміцнення східнослов'янського блоку).

Таблиця 1

Середні значення ІСН для груп респондентів, які однаково відповіли на запитання: “Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?”

Варіанти відповіді	N	%	Середнє ІСН ₁	Стандартне відхилення ІСН ₁	Середнє ІСН ₂	Стандартне відхилення ІСН ₂	Середнє ІСН ₃	Стандартне відхилення ІСН ₃
Передусім розвивати зв'язки в межах СНД	290	16,2	6,09	1,51	5,88	1,58	5,31	1,33
Розвивати відносини переважно з Росією	161	9,0	5,83	1,85	5,80	1,84	5,21	1,40
Зміцнювати першою чергою східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	510	28,4	6,28	1,30	6,28	1,28	5,54	1,29
Встановлювати зв'язки передусім із розвиненими країнами Заходу	270	15,1	6,36	1,18	6,10	1,32	5,45	1,34
Спіратися першою чергою на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	329	18,3	6,10	1,47	5,99	1,47	5,25	1,27
Різні регіони України мають обирати свій шлях	35	1,9	5,26	2,17	5,11	2,22	4,98	1,73
Інше	6	0,3	6,17	0,75	6,00	0,63	5,64	0,95
Важко сказати	191	10,7	4,64	2,11	3,71	1,95	4,25	1,77
ЗАГАЛОМ	1792	100,0	5,99	1,61	5,80	1,70	5,26	1,42

Схожі тенденції демонструють також показники ІСН₁ і ІСН₃, що їх побудовано застосовно до інших частин анкети (запитання про самоідентифікацію і блок запитань про НАТО, відповідно). Як бачимо з таблиці 1, група респондентів, які ухилилися від конкретної відповіді на запитання про зовнішньополітичні орієнтації, має найнижчі значення показника ІСН, не тільки обчисленого для цього запитання, а й для запитання про самоідентифікацію і для блоку запитань про НАТО. При цьому найменше значення в групі тих, хто обрав відповідь “важко сказати” для запитання про зовнішньополітичні орієнтації, має саме ІСН₂, хоча загальне (для всієї вибірки) середнє значення цього індексу для запитання про зовнішньополітичні орієнтації (ІСН₂) — значимо вище, ніж для запитання про НАТО (ІСН₃). Ми здійснили таке порівняння середніх і для груп респондентів, які однаково відповіли на запитання про НАТО. І тут у групах респондентів, котрі вагалися з відповіддю на те чи те запитання про НАТО, середнє значення всіх трьох показників ІСН також було нижчим, ніж в інших групах.

При цьому відмінність була максимальною для показника ІСН₃, що належить саме до блоку запитань про НАТО. Іншими словами, є зв'язок між ваганнями з приводу відповіді на запитання анкети і показником суб'єктивної надійності (ті, хто уникає відповіді, назагал як група характеризуються нижчою суб'єктивною надійністю). Ця тенденція властива для показників суб'єктивної надійності, обчислених для різних запитань, але яскравіше вона виявляється для показника, що стосується того запитання, про відхилення від конкретної відповіді на яке йдеться.

Ми також розглянули зв'язок між показником ІСН₃ і кількістю виборів варіанта “важко сказати” у блоці запитань про НАТО. Достатньо високий від'ємний коефіцієнт кореляції ($r = -0,53$) засвідчує, що й “усередині” блоку запитань про НАТО є зв'язок між суб'єктивною надійністю і вибором такого варіанта відповіді — чим вище суб'єктивна надійність респондента, тим рідше він ухиляється від конкретної відповіді на поставлене запитання.

Отже, ми маємо три вимірювання ІСН: два — щодо окремих запитань і одне — щодо змістового блоку запитань. Ці три вимірювання доволі високо корелюють, що дає підстави висловити гіпотезу про існування властивості суб'єктивної надійності безвідносно до змісту і форми конкретних запитань і виміряти його. Трьох скорельованих вимірів достатньо для застосування факторного аналізу. Факторний аналіз (метод головних компонентів), застосований до трьох окремих значень ІСН, дає можливість виокремити один фактор, що описує 76% загальної дисперсії.

Таблиця 2

Матриця факторних навантажень для аналізу трьох вимірів концепту суб'єктивної надійності (2006 рік)

	F_1
ІСН ₁	0,903
ІСН ₂	0,916
ІСН ₃	0,790

Виокремлений фактор акумулює в собі значну частку загальної дисперсії трьох вимірів ІСН, і його можна розглядати як інтегральний індекс суб'єктивної надійності, не пов'язаний з конкретним запитанням чи блоком запитань в опитувальнику. З іншого боку, цей фактор дуже високо корелює зі звичайною сумою трьох вимірювань ІСН, на основі яких він побудований ($r = 0,96$). До того ж уся сукупність індикаторів, із яких побудовані три виміри ІСН (14 дихотомічних індикаторів і 7 індикаторів, вимірюваних за 5-бальною шкалою), достатньо високо внутрішньо узгоджена. Коефіцієнт надійності α Кронбаха для всієї сукупності індикаторів достатньо високий ($\alpha = 0,85$). Усе це в сукупності дає підстави стверджувати, що проста сума трьох вимірів ІСН дає такий самий результат вимірювання, що й виокремлений фактор. Іншими словами, ми будемо розглядати суму трьох вимірів суб'єктивної надійності як інтегральний індекс, не пов'язаний з конкретним запитанням чи блоком запитань в опитувальнику. Шляхом простих лінійних перетворень ми отримали індекс із діапазоном значень від 1 до 5 (більше

значення індексу означає велику впевненість респондента у власних відповідях, велику суб'єктивну надійність респондента як джерела інформації в опитуванні).

Поки немає досвіду використання цього інструменту вимірювання (щоб можна було говорити про динаміку зміни), ми не маємо норм для побудованого ІСН, тож в інтерпретаціях значень індексу ми можемо спиратися тільки на емпіричний розподіл. Для даних дослідження 2006 року середнє значення такого інтегрального індексу дорівнює 4,22 із достатньо вузьким довірчим інтервалом (для довірчої імовірності 0,95 маємо довірчий інтервал $4,22 \pm 0,03$). Медіанне значення індексу дорівнює 4,33 (тобто в половини вибірки показник становить не більш як 4,33, а в іншій половині — не менший за це значення). Поданий у таблиці 3 децильний розподіл індексу показує, що розподіл суттєво зміщений у правий бік (більшість значень розташовані достатньо близько до правого полюса шкали).

Таблиця 3

Децильний розподіл значень інтегрального індексу ІСН (2006 рік)

1-й дециль	2-й дециль	3-й дециль	4-й дециль	5-й дециль	6-й дециль	7-й дециль	8-й дециль	9-й дециль
3,29	3,67	3,95	4,14	4,33	4,52	4,71	4,81	5,00

До інструменту опитування 2006 року було включено “шкалу брехні” (L-шкалу) з опитувальника ММРІ. Показник надійності для цієї шкали (α Кронбаха), отриманий у нашому опитуванні, — достатньо високий ($\alpha = 0,76$), а індекс “брехні” не має статистично значимих кореляцій із розглянутими вище вимірами концепту суб'єктивної надійності. Тож можна стверджувати, що ІСН вимірює концепт, який істотно відрізняється від того, що його вимірює L-шкала опитувальника ММРІ.

Побудований для даних 2006 року ІСН має такі властивості:

- не фіксується статистично значимий зв'язок між суб'єктивною надійністю респондента і його віком; коефіцієнт кореляції Пірсона $r = -0,03$ статистично не значимий на рівні $p < 0,05$;
- респонденти з вищим рівнем освіти мають тенденцію демонструвати вищий рівень суб'єктивної надійності; індекс статистично значимо на рівні $p < 0,01$ позитивно корелює з рівнем освіти респондента ($r = 0,14$);
- респонденти з більш високим рівнем доходів мають тенденцію демонструвати вищий рівень суб'єктивної надійності; індекс не сильно, але статистично значимо на рівні $p < 0,01$ позитивно корелює із рівнем доходів респондента ($r = 0,1$);
- жителі міст демонструють вищий рівень суб'єктивної надійності порівняно із сільськими жителями; середні значення індексу у відповідних групах різняться статистично значимо на рівні $p < 0,05$;
- працюючі респонденти демонструють вищий рівень суб'єктивної надійності порівняно з непрацюючими; середні значення індексу у відповідних групах різняться статистично значимо на рівні $p < 0,05$.

Ми розглянули також кількість виборів респондентом варіантів відповіді “важко сказати” (ухилення від конкретної відповіді) та відмов від відповіді на запитання анкети. Цей показник характеризує складність анкети для респондента. Чим частіше респондент уникає конкретної відповіді або взагалі не дає відповіді, тим складнішою є для нього анкета. Ця складність може бути пов'язана з тематикою запитань, з відсутністю в респондента певної думки, з непоінформованістю респондента з приводу розглядуваної в запитанні теми, з поганим (невиправдано складним, незрозумілим) формулюванням запитання тощо. Якщо респондент адекватно оцінює складність для нього анкети, то має бути кореляція між його оцінкою власної надійності (здатності бути джерелом надійної інформації) і складністю запитання або анкети загалом. І ця кореляція справді зафіксована у даних 2006 року ($r = 0,39$).

У дослідженні 2007 року було зроблено спробу оцінити суб'єктивну надійність стосовно всієї анкети омнібусного дослідження. З цією метою у підсумковій частині опитувальника містилися шість запитань, що вимірюють на дихотомічному рівні основні компоненти концепту суб'єктивної надійності (зрозумілість запитань, достатність знань для відповіді, інтерес до теми, повнота списку варіантів відповідей, самооцінка сталості власної думки, самооцінка незалежності власної думки від навколишніх) і є сформульованими щодо “більшості запитань анкети” (повні формулювання відповідних запитань наведені в Додатку 3). Ці шість дихотомічних ознак виявилися достатньо узгодженими (коефіцієнт надійності α Кронбаха: $\alpha = 0,68$), щоб можна було побудувати відповідний адитивний індекс для цих даних.

Застосовуючи прості лінійні перетворення, ми отримали аналогічний описаному вище індекс із діапазоном значень від 1 до 5.

Більшість запитань в анкеті дослідження 2007 року не збігаються з анкетною дослідження 2006 року. Проте за довжиною (кількість запитань), складністю формулювань запитань, тематичним розмаїттям інструменти цих двох досліджень подібні. Понад те, за складністю (вимірюваною для кожного респондента як кількість виборів відповіді “важко сказати” плюс кількість відсутніх відповідей) анкети 2006 і 2007 років дуже близькі. У даних 2007 року кореляція суб'єктивної надійності зі складністю анкети ($r = 0,35$) мало відрізняється від відповідної кореляції в даних 2006 року ($r = 0,39$).

Разом із тим обидва опитування проводилися за схожими вибірками. Хоча у дослідженні 2007 року індекс СНР вимірювали не зовсім таким самим інструментом, що й 2006 року, результати двох вимірювань для двох подібних за структурою і складністю анкет достатньо близькі. Довірчий інтервал для середнього значення ІСН, вимірюваного на підставі дослідження 2007 року (для довірчої імовірності 0,95 маємо довірчий інтервал $4,26 \pm 0,04$), близький до результатів вимірювання на даних 2006 року. Оскільки у 2006 і 2007 роках були опитані різні люди, але вибірки за основними соціально-демографічними параметрами в обох дослідженнях були подібні, можна припустити, що індекс ІСН пов'язаний не з індивідуально-психологічними, а з соціальними характеристиками респондентів. І

справді, у даних дослідження 2007 року значення ІСН так само, як і в даних 2006 року, позитивно корелює з освітою ($r = 0,22$, коефіцієнт значимий на рівні $p < 0,01$) і рівнем доходу ($r = 0,12$, коефіцієнт значимий на рівні $p < 0,05$). У дослідженні 2007 року, як і в дослідженні 2006 року, жителі міста демонструють вище значення ІСН порівняно із жителями села. Середнє значення ІСН у групі працюючих статистично значимо вище, ніж у групі непрацюючих.

Те, що ми маємо два близькі за своїми значеннями виміри для двох подібних за змістом анкет, може розглядатися як аргумент на користь надійності побудованих інструментів і сталості ІСН. До того ж більш виразний зв'язок індексів суб'єктивної надійності, побудованих для окремих запитань чи блоків запитань, з ухиленням від відповіді саме на це запитання чи блок запитань дає підстави висунути гіпотезу про існування внутрішньої структури ІСН, що складається принаймні з двох компонентів: 1) пов'язаного із соціальними характеристиками респондентів, 2) пов'язаного з темою дослідження й особливостями інструменту опитування. Для підтвердження (або спростування) цієї гіпотези необхідні складніші методичні експерименти. Крім того, не лише теоретичний, а й практичний інтерес становить розроблення методів урахування суб'єктивної надійності джерел інформації під час інтерпретації результатів аналізу зібраних даних. Зокрема, може йтися про розроблення методів побудови й урахування в перебігу аналізу спеціальних показників ваги, що характеризує суб'єктивну надійність окремих респондентів застосовно як до конкретного запитання, так і до інструментарію опитування загалом.

Для більш обґрунтованих висновків стосовно технології вимірювання концепту суб'єктивної надійності необхідні подальші методичні експерименти та нагромадження досвіду використання відповідних інструментів, що дасть змогу, з одного боку, уточнити обсяг концепту суб'єктивної надійності, а з іншого — дати чіткішу інтерпретацію конкретних інтервалів значень індексу. Назагал ІСН може розглядатися не лише як характеристика інструменту (зрозумілості анкети, актуальності тематики дослідження для респондентів тощо), а й як показник достовірності інформації, отриманої в процесі дослідження.

Додаток 1

1. Ким Ви себе першою чергою вважаєте? (Відзначте один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 — Жителем села, району або міста, в якому Ви живете
- 2 — Жителем регіону (області або кількох областей), де Ви живете
- 3 — Громадянином України
- 4 — Представником свого етносу, нації
- 5 — Громадянином колишнього Радянського Союзу
- 6 — Громадянином Європи
- 7 — Громадянином світу
- 8 — Інше (*напишіть*) _____

2. Якому шляху розвитку України Ви віддаєте перевагу? (Відзначте один варіант відповіді, що підходить найбільше)

- 1 – Передусім розширювати зв'язки в межах СНД
- 2 – Розвивати відносини переважно з Росією
- 3 – Зміцнювати першою чергою східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)
- 4 – Встановлювати зв'язки передусім із розвиненими країнами Заходу
- 5 – Спираючись передусім на власні ресурси, зміцнюючи незалежність
- 6 – Різні регіони України мають обирати свій путь
- 7 – Інше (*напишіть*) _____
- 8 – Важко сказати

Щоб допомогти нам у майбутньому поліпшити формулювання наших запитань, будь ласка, дайте відповіді на такі запитання:

1. Чи можете Ви сказати, що Вам був цілком зрозумілий смисл поставлених раніше двох запитань (під номерами 1 і 2)?

- 1 – Цілком зрозумілий смисл обох цих запитань
- 2 – Цілком зрозумілий смисл тільки першого запитання (другого – не зовсім)
- 3 – Цілком зрозумілий смисл тільки другого запитання (першого – не зовсім)
- 4 – Смисл обох запитань не був цілком зрозумілим

2. Як Ви вважаєте, чи достатньо у Вас знань для відповіді на ці запитання?

- 1 – Достатньо знань для відповіді на обидва запитання
- 2 – Достатньо знань для відповіді на перше запитання (на друге – недостатньо)
- 3 – Достатньо знань для відповіді на друге запитання (на перше – недостатньо)
- 4 – Недостатньо знань для відповіді на обидва запитання

3. Чи можете Ви сказати, що Вам було цікаво відповідати на ці запитання?

- 1 – Відповідав з інтересом на обидва запитання
- 2 – Відповідав з інтересом тільки на перше запитання (на друге – без інтересу)
- 3 – Відповідав з інтересом тільки на друге запитання (на перше – без інтересу)
- 4 – Відповідав без інтересу на обидва запитання

4. Чи впевнені Ви в тому, що обрали відповідь, яка найліпше відображає Вашу думку з цих запитань?

- 1 – Упевнений щодо відповідей на обидва запитання
- 2 – Упевнений тільки у відповіді на перше запитання (на друге – не впевнений)
- 3 – Упевнений тільки у відповіді на друге запитання (на перше – не впевнений)
- 4 – Не впевнений щодо відповідей на обидва запитання

5. Чи можете Ви сказати, що Ваші відповіді на ці запитання не зміняться, якщо Вам їх поставлять за кілька днів?

- 1 – Упевнений, що думка не зміниться щодо відповідей на обидва запитання
- 2 – Упевнений, що не зміниться тільки при відповіді на перше запитання (відповідь на друге запитання може змінитися)
- 3 – Упевнений, що не зміниться тільки при відповіді на друге запитання (відповідь на перше запитання може змінитися)
- 4 – Відповіді на обидва запитання можуть змінитися

6. Чи можете Ви сказати, що ніхто з навколишніх не вплинув на Вашу думку під час відповідей на ці запитання?

- 1 – Ніхто не вплинув на мою думку при відповіді на обидва запитання
- 2 – Ніхто не вплинув на мою думку при відповіді на перше запитання (у випадку другого – був вплив)
- 3 – Ніхто не вплинув на мою думку при відповіді на друге запитання (у випадку першого – був вплив)
- 4 – Був вплив навколишніх при відповіді на обидва запитання

7. Чи є якісь обставини, що могли перешкоджати Вам відверто відповісти на ці запитання?

- 1 – Немає таких обставин при відповіді на обидва запитання
- 2 – Є такі обставини при відповіді на перше запитання (у випадку другого – ні)
- 3 – Є такі обставини при відповіді на друге запитання (у випадку першого – ні)
- 4 – Є такі обставини при відповіді на обидва запитання

Додаток 2

1. Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?

- 1 – Радше негативно
- 2 – Важко сказати
- 3 – Радше позитивно

2. Чому Ви підтримуєте або не підтримуєте вступ України до НАТО? (Відзначте всі варіанти відповіді, що підходять)

- 1 – Вступ економічно вигідний для України
- 2 – Вступ призведе до додаткових витрат держави
- 3 – Вступ зміцнює безпеку України
- 4 – НАТО є агресивним військовим блоком
- 5 – Вступ зміцнює авторитет України у світі
- 6 – Вступ спрямований проти Росії
- 7 – Членство в НАТО зменшує вплив Росії на Україну
- 8 – Вступ посилює залежність України від західних країн
- 9 – Україна має залишатися позаблоковою (нейтральною) країною
- 10 – Інше *(напишіть)* _____
- 11 – Важко сказати

3. Чим, на Вашу думку, є НАТО? (Відзначте один варіант відповіді)

- 1 – Оборонний союз
- 2 – Агресивний військовий союз
- 3 – Миротворча організація
- 4 – Інше (*напишіть*)
- 5 – Важко сказати

4. Чи захистив би блок НАТО Україну в разі агресії або загрози агресії з боку іноземної держави?

- 1 – Так, захистив би в будь-якому разі
- 2 – Так, якби ми були його членом
- 3 – Ні
- 4 – Важко сказати

Щоб допомогти нам у майбутньому поліпшити формулювання наших запитань, будь ласка, дайте відповіді на такі запитання:

1. Скажіть, будь ласка, наскільки Вам загалом був зрозумілий або не зрозумілий зміст запитань про НАТО (під номерами 1–4)?

- 1 – Цілком зрозумілий
- 2 – Радше зрозумілий
- 3 – Важко сказати, зрозумілий чи ні
- 4 – Радше незрозумілий
- 5 – Зовсім незрозумілий

2. Цікаво чи не цікаво було Вам відповідати на ці запитання?

- 1 – Цікаво
- 2 – Радше цікаво
- 3 – Важко сказати, цікаво чи ні
- 4 – Радше нецікаво
- 5 – Не цікаво

3. Як Ви вважаєте, достатньо чи недостатньо у Вас інформації для того, щоб відповісти на ці запитання?

- 1 – Цілком достатньо
- 2 – Радше достатньо
- 3 – Важко сказати, достатньо чи ні
- 4 – Радше недостатньо
- 5 – Зовсім недостатньо

4. Чи впевнені Ви, що відповіді, які Ви обрали, найліпше відображають Вашу думку?

- 1 – Цілком упевнений
- 2 – Радше упевнений
- 3 – Важко сказати, упевнений чи ні
- 4 – Радше неупевнений
- 5 – Зовсім неупевнений

5. Як Ви вважаєте, зміняться чи не зміняться Ваші відповіді на запитання про НАТО, якщо Вам поставлять їх за кілька днів?

- 1 – Не зміняться
- 2 – Радше не зміняться
- 3 – Важко сказати, зміняться чи ні
- 4 – Радше зміняться
- 5 – Зміняться

6. Як Ви вважаєте, чи вплинули навколишні на Вашу думку під час відповідей на ці запитання?

- 1 – Не вплинули
- 2 – Радше не вплинули
- 3 – Важко сказати, вплинули чи ні
- 4 – Радше вплинули
- 5 – Вплинули

7. Чи є якісь обставини, що могли заважати Вам відверто відповісти на ці запитання?

- 1 – Є такі обставини
- 2 – Радше є
- 3 – Важко сказати, є чи ні
- 4 – Радше ні
- 5 – Немає таких обставин

Додаток 3

1. Чи можете Ви сказати, що Вам був цілком зрозумілий смисл більшості запитань анкети?

- 1 – Смисл більшості запитань анкети мені цілком зрозумілий
- 2 – Не можу сказати, що смисл більшості запитань анкети мені цілком зрозумілий

2. Як Ви вважаєте, чи достатньо у Вас знань для відповіді на більшість запитань анкети?

- 1 – У мене достатньо знань для відповіді на більшість запитань анкети
- 2 – Не можу сказати, що в мене достатньо знань для відповіді на більшість запитань анкети

3. Чи можете Ви сказати, що відповідали на більшість запитань анкети з інтересом?

- 1 – Я відповідав(ла) з інтересом на більшість запитань анкети
- 2 – Не можу сказати, що відповідав(ла) з інтересом на більшість запитань анкети

4. Чи впевнені Ви в тому, що змогли для більшості запитань анкети обрати відповідь, що найліпше відображає Вашу думку?

- 1 – Упевнений(а)
- 2 – Не упевнений(а)

5. Чи можете Ви сказати, що якби за кілька днів Вас попросили заповнити таку саму анкету, то Ваші відповіді на більшість запитань анкети не змінилися б?

- 1 – Щодо більшості запитань анкети моя думка не змінилася б
- 2 – Щодо більшості запитань анкети моя думка могла б змінитися

6. Чи можете Ви сказати, що ніхто з навколишніх не вплинув на Вашу думку під час відповідей на запитання анкети?

- 1 – Ніхто не вплинув на мою думку при відповіді на запитання анкети
- 2 – На мене впливали навколишні при відповіді на запитання анкети

Література

1. Батыгин Г.С. Как невозможна социология морали // Оправдание морали. — М.; Тюмень, 2000. — С. 108–119.
2. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. — К., 1990.
3. Панина Н.В. Про застосування шкали соціальної дистанції в дослідженнях національної толерантності в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 21–43.
4. Alreck P.L., Settle R.B. The Survey Research Handbook. — Homewood, 1985.
5. Мангейм Д.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования. — М., 1997.
6. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. — М., 2003.
7. Miller D.C. Handbook of Research Design and Social Measurement. — Newbury Park; London; New Delhi, 1991.
8. Рабочая книга социолога. — М., 1976.
9. Волович В.И. Надежность информации в социологическом исследовании. Проблемы методологии и методики. — К., 1976.
10. Саганенко Г.И. Социологическая информация: статистическая оценка надежности исходных данных социологического исследования. — Л., 1979.
11. Паниотто В.И. Валидность социологической информации // Социологический справочник. — К., 1990. — С. 195–198.
12. Merton R.K. Social Theory and Social Structure. — London, 1964.
13. Jary D., Jary J. The Harper Collins Dictionary of Sociology. — New York, 1991.
14. Marshall G. A Dictionary of Sociology. — Oxford; New York, 1998.
15. Abercrombie N. et al. The Penguin Dictionary of Sociology. — London, 1994.
16. Jonson A.G. The Blackwell Dictionary of Sociology. — Padstow, 2000.
17. Лоусон Т., Гэррод Дж. Социология. А–Я. Словарь-справочник / Пер. с англ. К.С. Ткаченко. — М., 2000.
18. Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь. Том 1 (А–О) / Пер. с англ. — М., 1999.
19. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программы, методы. — М., 1987.
20. Robinson J.P., Shaver P.R., Wrightsman L.S. Measures of Personality and Social Psychological Attitudes. — San Diego; New York, 1991.

21. *Хайтун С.Д.* Количественный анализ социальных явлений. Проблемы и перспективы. — М., 2005.
22. *Оссовський В.Л.* Проблема ідентифікації громадської думки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6. — С. 36–52.
23. *Рукавишников В.О., Паниотто В.И., Чурилов Н.Н.* Опросы населения. — М., 1984.
24. *Назарова И.Б.* Качество опроса: факторы неответов // Социологические исследования. — 1999. — №1. — С. 108–114.
25. *Мязков А.Ю.* Использование экспертных оценок при диагностике неискренних ответов респондентов // Социологический журнал. — 2002. — № 3. — С. 98–111.
26. *Погосян Г.А.* Метод интервью и достоверность социологической информации. — Ереван, 1985.
27. *Manfield M.* AAPOR Standards Committee Study of Validation Practices: Pilot Study of Designs, Introductions, Questions and Practices // Public Opinion Quarterly. — 1971–1972. — № 4. — P. 627–635.
28. *Gergen K., Back K.* Communication in the Interview and the Disengaged Respondent // Public Opinion Quarterly. — 1966. — № 3. — P. 385–398.
29. *Мязков А.Ю.* Социально-демографические переменные в социологическом исследовании: оценка достоверности самоотчетов респондентов // Социологический журнал. — 2001. — № 3. — С. 88–100.
30. *Bradburn N.M., Sudman S., Blair E., Stoking C.* Questions threat and response bias // Public Opinion Quarterly. — Vol. 42. — Summer 1978. — № 2. — P. 221–234.
31. *Sharp L.M., Frankel J.* Respondent Burden: A Test of Some Common Assumptions // Public Opinion Quarterly. — Vol. 47. — Spring 1983. — № 1. — P. 36–53.
32. *Cannel C.F., Axelrod M.* The Respondent Reports on the Interview // The American Journal of Sociology. — Vol. LXII. — September 1956. — № 2. — P. 177–181.
33. *Hahn R.* Interactional Troubles in Face-to-Face Survey Interviews: Comment // Journal of the American Statistical Association. — Vol. 85. — № 409. — 1990. — P. 244–246.
34. *Blumstein P.* Subjectives Probability and Normative Evaluations // Social Forces. — Vol. 52. — № 1. — 1973. — P. 98–107.
35. *Litwin M.* How to Measure Survey Rliability and Validity. — L.; New Delhi, 1995.